

УДК 347.424; 341.9

DOI: <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2019.33.162035>

Д. Ф. Кононенко, аспірант
Національний університет «Одеська юридична академія»
Кафедра міжнародного та європейського права
Фонтанська дорога, 23, Одеса, 65009, Україна

ЕКОНОМІЧНІ САНКЦІЇ ЯК ОБСТАВИНИ НЕПЕРЕБОРНОЇ СИЛИ

В статті розглядаються зовнішньоекономічні санкції крізь призму порівняльно-правового аналізу реалізованих у різних правових системах, міжнародному приватному праві підходів до непереборної сили на предмет можливого визнання рестрикцій в міжнародній торгівлі як обставин, що звільняють від відповідальності за порушення договірних зобов'язань.

Ключові слова: економічні санкції, обставини непереборної сили, форс-мажор, форс-мажорні застереження, договірна відповідальність, марність договору.

Постановка проблеми. Непереборна сила, якщо інше не передбачено законом або договором, є обставиною, що звільняє від відповідальності за порушення зобов'язання, при якому боржник вважається невинним правопорушником. Звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання внаслідок обставин непереборної сили зумовлюється відсутністю принаймні однієї з нормативних підстав, об'єктивних або суб'єктивних умов відповідальності боржника. У договорах сторони також закріплюють, що термін виконання зобов'язань відсувається на період часу, протягом якого діє непереборна сила.

Обставини непереборної сили, що зумовлюють повне або часткове звільнення від відповідальності, можуть бути прямо закріплені в законодавстві чи узгоджені в договорі. При цьому дія принципу свободи договору обмежується засадами справедливості, розумності й добросовісності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Обставини непереборної сили є визнаним субінститутом цивільної відповідальності. Аспекти співвідношення національного законодавства та міжнародного права щодо правовідносин звільнення від відповідальності внаслідок обставин непереборної сили виступали предметом дослідження у сучасних дисертаційних дослідженнях О. О. Мельник, В. С. Мілаш, А. Л. Назикова, О. С. Білоус та у періодичній літературі (В. М. Зайцева, Е. М. Кондратьєва, Т. Шаталової та ін.). Втім у вітчизняній науці цивільного права бракує наукових розвідок, присвячених порівняльно-правовому дослідженню згаданого правового феномена. Крім того, не знайшли належного висвітлення питання запровадження зовнішньоекономічних санкцій, їх впливу на порядок виконання договірних зобов'язань та можливість звільнення від відповідальності за їх порушення.

Тому **метою статті** є розгляд зовнішньоекономічних санкцій крізь призму порівняльно-правового аналізу реалізованих у різних правових системах, міжнародному приватному праві підходів до непереборної сили на предмет можливого визнання рестрикцій в міжнародній торгівлі як обставин, що звільняють від відповідальності за порушення договірних зобов'язань.

Виклад основного матеріалу. Обставини непереборної сили, або інакше форс-мажору, як правова категорія має давнє походження. Так, перша згадка про форс-мажорні обставини (в сучасному розумінні) міститься в Зводі законів Хаммурапі: перевізник, товари якого були захоплені ворожим військом, звільнявся від відповідальності перед своїм кредитором. Поняття форс-мажору було відомо і римському праву, яке визнавало такими обставинами стихійні лиха (землетрус, повінь), а також крах корабля чи напад розбійників [1, с. 153]. Саме слово «форс-мажор» походить з французької мови (*force majeure*)

і латині (*vis maior*), проте в українському законодавстві воно не присутнє: ст. 263, 617 Цивільного кодексу України та ст. 218 Господарського кодексу України оперують поняттям «непереборна сила».

В свою чергу, країни загального права (*common law*) виробили власні специфічні поняття обставин, що виключають відповідальність за невиконання договору.

Так, англійська правова доктрина виробила поняття «*frustration*», яке в цілому можна визначити як «марність договору», «неможливість виконання договору». Підставою застосування *frustration* є відсутність можливості досягнення головної мети договору, буквально – «загибель предмета договору» (наприклад, знищення індивідуально-визначеної речі, яке мало значення для покупця, без вини сторін угоди) [2, с. 57]. Сюди ж відносяться випадки неможливості досягнення мети договору після його укладення, відсутність легітимності договору в силу подальшого прийняття нормативного акта. Ознаками *frustration* як підстави для звільнення від відповідальності є:

- непередбачуваність в момент укладання угоди (*unforeseen*);
- відсутність вини сторони, що посиляється на марність як підставу для звільнення від відповідальності;
- неможливість виконання договору в цілому;
- руйнування фундаментальної мети договору: знищення предмета договору – як його фізична загибель, так і «подальша незаконність», що прирівнюється до нього англійським правом (*supervening illegality*), яка може виникнути в силу прийняття закону або судового акта після укладення угоди.

Не визнаються в якості *frustration* наступні події: обставини, що спричинили комерційну не вигідність для сторони; різке падіння ринку; глобальна рецесія; відсутність на ринку необхідного товару.

У праві США поряд з *frustration* застосовуються такі поняття, як *act of God* (цей термін характеризує явища природного характеру та пов'язаний з деліктними зобов'язаннями), *impossibility* («неможливість виконання договору»), *impracticability* («комерційна неможливість виконання договору»).

На відміну від *frustration*, форс-мажор не завжди є підставою для повного припинення договору, а лише блокує виконання окремих зобов'язань, навіть, ймовірно, тільки на якийсь проміжок часу. Форс-мажорне застереження дозволяє стороні посилатися на неможливість виконання і в тому випадку, коли відповідна подія відбулася в момент укладення договору, в той час як правило *frustration* застосовується лише щодо події, що настала за укладенням угоди [3, с. 115].

Аналізуючи відмінності національних підходів до конструювання обставин, що виключають відповідальність, О. В. Трояновський наголошує на важливості уніфікованого підходу до врегулювання питань про неможливість виконання в сфері міжнародного комерційного обігу, що, на думку дослідника, призведе до більшої стабільності та визначеності відносин між сторонами міжнародного комерційного контракту [4, с. 67].

Так, питання неможливості виконання договірних зобов'язань внаслідок непереборної сили знайшли відображення в положеннях Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів (Відень, 11 квітня 1980 р.). Зокрема, Віденська конвенція прийняла ряд концепцій загального права, в зв'язку з чим з'явився гнучкий підхід в регулюванні окремих правовідносин.

Згідно з п. 1 ст. 79 Віденської конвенції сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого зі своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликане перешкодою поза її контролем і що від неї нерозумно було очікувати прийняття до уваги цієї перешкоди під час укладення договору або уникнення чи подолання цієї перешкоди чи її наслідків. Якщо ж невиконання контрагентом зобов'язання пов'язано з діяльністю залученої ним третьої особи (п. 2 ст. 79), він звільняється від відповідальності при одночасній наявності наступних обставин:

- а) є всі ознаки неможливості виконання, зазначені в п. 1 ст. 79 Віденської конвенції;

б) залучена третя особа також була б звільнена від відповідальності, якщо б положення п. 1 ст. 79 Віденської конвенції були застосовані до цієї особи, а не контрагента.

Звільнення від відповідальності залишається лише на той період, протягом якого ця перешкода існує. Сторона, яка не виконує свого зобов'язання, повинна повідомити іншу сторону про перешкоду і про її вплив на її здатність здійснити виконання. Якщо це повідомлення не отримане іншою стороною протягом розумного строку після того, як про цю перешкоду стало чи повинно було стати відомо не виконуючій свого зобов'язання стороні, ця остання сторона несе відповідальність за збитки, які є результатом того, що таке повідомлення не було отримане (пп. 3–4 ст. 79 Конвенції).

Оцінюючи положення Конвенції (та інших міжнародних документів – наприклад, Принципи УНІДРУА міжнародних комерційних договорів (ст. 7.1.7)) про перешкоду поза контролем, звертає увагу, що в міжнародно-правовій доктрині про непереборну силу тільки дві основні характерні ознаки: винятковість і об'єктивна невідворотна – відсутня така ознака, як надзвичайність. Наявність надзвичайного характеру обставин (як «вищої сили») не є домінуючою ознакою для визнання їх перешкодами до належного виконання договору. Необхідно, щоб дані перешкоди не можна було розумно передбачити або очікувати прийняття їх до уваги при укладанні або виконанні договору.

В. Д. Примак вважає однією з ознак непереборної сили її відносний характер. На думку вченого, «ті самі військові дії, а тим паче військова мобілізація або серйозна небезпека («загроза») виникнення збройного конфлікту можуть у певних життєвих ситуаціях поставати як надзвичайні й невідворотні обставини у відносинах між певними сторонами, тоді як у інших спірних ситуаціях, що виникли за участі тих самих учасників або інших суб'єктів, які здійснюють свою діяльність за аналогічних умов (мають те саме місцезнаходження зокрема), про жодний надзвичайний і невідворотний вплив таких обставин на можливість виконання зобов'язання не йтиметься» [5, с. 67].

Визначення та перелік обставин непереборної сили (форс-мажору) міститься в п. 3.1. Регламенту засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), затвердженого 15 липня 2014 р.

Згідно з Регламентом форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) (*force majeure*) – це надзвичайні та невідворотні обставини, які об'єктивно впливають на виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків за законодавчими і іншими нормативними актами, дію яких неможливо було передбачити та дія яких унеможливило їх виконання протягом певного періоду часу.

Дія таких обставин може бути викликана:

- винятковими погодними умовами і стихійним лихом (*acts of God*) (епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо);

- непередбаченими обставинами, що відбуваються незалежно від волі і бажання заявника (загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи, але не обмежуючись, ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго), дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дія суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безладу, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, обмеження комендантської години, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція, громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту тощо);

- умовами, регламентованими відповідними рішеннями та актами державних органів влади, закриттям морських проток, ембарго, заборонаю (обмеження) експорту/імпорту тощо.

Вищезазначений перелік обставин не є вичерпним, а отже, сторони, виходячи з предмету певного договору, можуть погодити визнання форс-мажорними конкретних об-

ставин, не зазначених в Регламенті. При цьому обставини можуть бути визнані форс-мажорними, якщо вони відповідають певним критеріям, не суперечать законодавству України та узгоджені сторонами в договорі як такі, що звільняють їх від цивільно-правової відповідальності.

Зокрема, критеріями форс-мажорних обставин є наступні:

- надзвичайність (мають винятковий характер і знаходяться за межами впливу сторін);
- непередбачуваність (їх настання або наслідки неможливо було передбачити на момент укладення договору);
- невідворотність (неминучість події або її наслідків);
- причинно-наслідковий зв'язок між обставиною і неможливістю виконання зобов'язання.

У пункті 1 частини першої статті 263 ЦК України наведено ознаки непереборної сили як надзвичайної або невідвотної за даних умов події. Статтею 617 ЦК України передбачено, що особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили.

Отже, непереборною силою є надзвичайна або невідвотна зовнішня подія, що повністю звільняє від відповідальності особу, яка порушила зобов'язання, за умови, що остання не могла її передбачити або передбачила, але не могла відвернути, і ця подія завдала збитків.

Крім того, ч. 4 ст. 219 Господарського кодексу України передбачає право сторін зобов'язання передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер цих обставин є підставою для звільнення їх від відповідальності у випадку порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин. Залежно від того, в чиїх інтересах вони складаються, інтерпретація таких обставин буває більш широкою або, навпаки, більш вузькою.

Останніми роками поширеною стала практика запровадження у зовнішньоекономічній діяльності економічних обмежень та заборон, які ускладнюють або роблять неможливим виконання договірних зобов'язань, у зв'язку з чим надзвичайно гостро постає питання звільнення від відповідальності або її обмеження.

Розгляд атрибутів економічних санкцій, що запроваджуються актами окремих держав або міжнародних організацій, таких як:

- *відсутність вольової складової поведінки* сторін зовнішньоекономічного договору, здатної вплинути на ситуацію;
- *неможливість запобігання* їх настання;
- наявність в нормативному акті, що імплементує економічні санкції, *суворо імперативних приписів*, від яких сторони не вправі відступити, –

дозволяє дійти висновку, що зазначена юридична неможливість виконання договірних зобов'язань може бути віднесена за погодженням сторін до форс-мажорних обставин, що звільняють несправну сторону від відповідальності.

У той же час за погодженням сторін договірними положеннями може передбачатися і прямо протилежне – вони можуть включити в угоду положення, що «ніякі рішення міжнародних органів чи органів держави не можуть звільнити від відповідальності сторону, яка не виконала свої зобов'язання». В такому випадку сторона, яка не виконала свої зобов'язання за договором внаслідок введення санкцій, буде зобов'язана компенсувати збитки іншій стороні.

Залежно від порядку формулювання в договорі, Н. Г. Вілкова поділяє форс-мажорні застереження на «позитивні» і «негативні». «Позитивні» застереження перераховують конкретні обставини, що зумовлюють звільнення від відповідальності, а «негативні» – обставини, які не тягнуть звільнення від відповідальності і не можуть застосовуватися в якості обставин непереборної сили, наприклад: запізнення в поставці обладнання або

важливих запасних частин, нормальний знос, перебої в постачанні матеріалів, поломки в обладнанні [6, с. 49]. У договірній практиці зустрічаються випадки одночасної наявності як «позитивних», так і «негативних» застережень в документі. Наприклад, в одному пункті докладно перераховуються форс-мажорні обставини, а в іншому – ті обставини або перешкоди, які не включаються до визначення форс-мажору.

Здається, що найближчим часом подібні договірні умови можуть отримати значне поширення в контрактах вітчизняних суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, з огляду на спостережувану нестабільність умов господарювання. Але незалежно від вирішення питання про відповідальність в договірних відносинах сторін, сторони договору несуть викликані введенням санкцій майнові втрати, які не можуть бути покриті договірними механізмами. Тому не менше насущними є і питання компенсації понесених сторонами договору збитків.

Висновки. Підсумовуючи, можна дійти висновків, що в умовах зростаючих масштабів практики звернення в міжнародних відносинах до економічних санкцій, в договірній роботі суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності вкрай важливо опрацювати питання правових наслідків обмежень і заборон для виконання зовнішньоекономічних договорів з метою вироблення ефективних механізмів забезпечення інтересів суб'єктів господарювання.

Список літератури

1. Новицкий И. Б. Римское право. Москва: «ТЕИС», 1997. 245 с.
2. Белов А. П. Освобождение от ответственности за нарушение внешнеторговой сделки. Право и экономика. 1999. № 11. С. 57-64.
3. Булеков М. Непреодолима сила: сферы применения. Хозяйство и право. 2015. № 3. С. 114-128.
4. Трояновский О. В. Договорные условия про звільнення від відповідальності за порушення міжнародного комерційного контракту. Юридичний журнал. 2011. № 10. С. 65-72.
5. Примак В. Д. Непереборна сила як обставина, що звільняє від цивільно-правової відповідальності: порівняльно-правовий вимір. Приватне право і підприємництво. 2016. Вип. 16. С. 64-68.
6. Вилкова Н. Совпадает ли форс-мажорная оговорка контракта с понятием форс-мажора? Хозяйство и право. 2008. № 4. С. 48-55.

Стаття надійшла 25.03.2019 р.

Д. Ф. Кононенко, аспірант

Национальный университет «Одесская юридическая академия»

Кафедра международного и европейского права

Фонтанская дорога, 23, Одесса, 65009, Украина

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ САНКЦИИ КАК ОБСТОЯТЕЛЬСТВА НЕПРЕОДОЛИМОЙ СИЛЫ

Резюме

В статье рассматриваются внешнеэкономические санкции сквозь призму сравнительно-правового анализа реализованных в различных правовых системах, международном частном праве подходов к непреодолимой силе на предмет возможного признания рестрикций в международной торговле в качестве обстоятельств, освобождающих от ответственности за нарушение договорных обязательств. На основании анализа атрибутов экономических санкций делается вывод, что юридическая невозможность выполнения договорных обязательств вследствие внедрения санкций может быть отнесена по согласованию сторон к форс-мажорным обстоятельствам, освобождающим неисправную сторону от ответственности.

Ключевые слова: экономические санкции, обстоятельства непреодолимой силы, форс-мажор, форс-мажорные оговорки, договорная ответственность, тщетность договора.

D. F. Kononenko, PhD Student
National University «Odessa Law Academy»
Department of International and European Law
Fontanskaya Doroga, 23, Odessa, 65009, Ukraine

ECONOMIC SANCTIONS AS FORCE MAJEURE

Summary

The article discusses foreign economic sanctions through the prism of a comparative legal analysis of approaches to force majeure implemented in various legal systems, private international law for the possible recognition of restriction in international trade as circumstances that exempt from liability for breach of contractual obligations. Based on an analysis of the attributes of economic sanctions, it is concluded that the legal impossibility of fulfilling contractual obligations as a result of the introduction of sanctions can be attributed, by agreement of the parties, to force majeure circumstances that relieve the responsible party from liability.

Key words: economic sanctions, force majeure circumstances, force majeure, force majeure clause, contractual liability, frustration of the contract.